

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับเมืองแบบอิสลาม ในตะวันออกกลาง

(The Primary Understanding in Islamic Cities
of the Middle East)

อมร บุญต่อ, ไกรฤกษ์ เจริญวงศ์, สุกานดา บินอาหวา
ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง

บทคัดย่อ (Abstract)

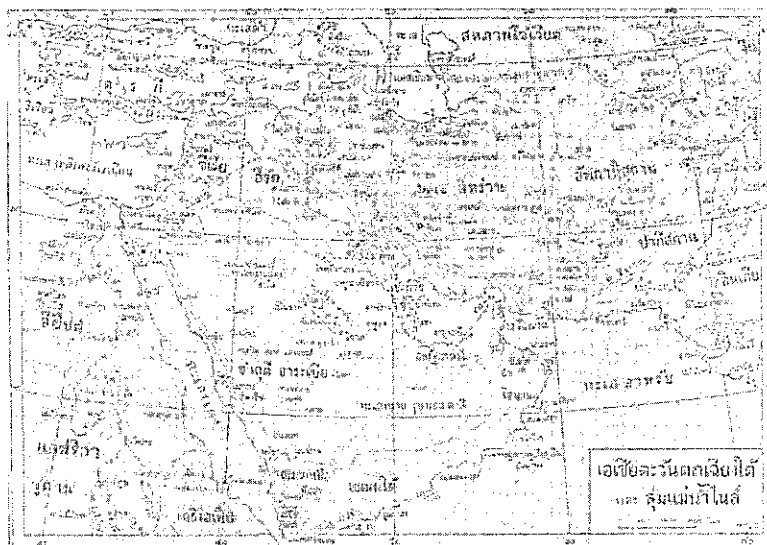
บทความทางวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสร้างความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับเมืองแบบอิสลาม เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นที่เกี่ยวข้องในระดับที่สูงและลึกซึ้งขึ้นไป ทั้งนี้เนื่องมาจากประเด็นความเป็นมาของศาสนาอิสลามที่มีจุดกำเนิดและวิวัฒนาการอยู่ในดินแดนแถบตะวันออกกลางนี้เองขอบเขตของการศึกษาจึงกำหนดอยู่ที่เมืองในตะวันออกกลางเท่านั้น การทบทวนวรรณกรรมอันเป็นวิธีการหลักการได้มาซึ่งข้อมูลของบทความนี้มีขอบเขตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของศาสนาอิสลาม คำสอน วิถีปฏิบัติ ตัวบุคคล เมือง สถานที่สำคัญ รวมไปถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งปัจจัยดังกล่าวข้างต้นล้วนมีอิทธิพลต่อการกำหนดรูปแบบของเมืองรูปแบบทางสถาปัตยกรรมภายในและภายนอกเป็นอย่างมาก

บทนำ (Introduction)

ศาสนามีบทบาทสำคัญร่วมกับปัจจัยอื่น เช่น ตำแหน่งที่ตั้ง สภาพภูมิประเทศ สภาพภูมิอากาศ ฯลฯ ในการกำหนดความเป็นไปของโลกเรตลอดมา โดยปรากฏแทรกอยู่ในรูปแบบของพฤติกรรมมนุษย์ ความเชื่อ จารีตประเพณี วิถีชีวิต ที่อยู่อาศัย เมือง ฯลฯ ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาสำคัญศาสนาหนึ่งของโลก ทั่วโลกมีผู้นับถือศาสนาอิสลามอยู่ประมาณ 1,600 ล้านคน โลกเรามีประเทศทั้งสิ้นกว่า 200 ประเทศ มีจำนวนถึง 67 ประเทศที่ถือเอาศาสนาอิสลามเป็นศาสนาหลักของประเทศ พื้นที่รวมของประเทศเหล่านี้มีขนาดประมาณ 34,722,286 ตารางกิโลเมตร เป็นที่ยอมรับกันว่าศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่มีอิทธิพลต่อโลกเราเป็นอย่างยิ่งและแสดงออกทางด้านสถาปัตยกรรมและเมืองอย่างมีรูปแบบอันควรค่าแก่การศึกษาทำความเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง

ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับตะวันออกกลาง (Primary Data about Middle East)

คำว่า "ตะวันออกกลาง" เป็นคำจำกัดความภูมิภาคว่างๆ ไม่มีการกำหนดขอบเขตพรมแดนอาณาบริเวณของภูมิภาคนี้ไว้อย่างเจาะจง แต่โดยทั่วไปแล้วเป็นที่เข้าใจว่าภูมิภาคตะวันออกกลางครอบคลุมพื้นที่ประเทศต่างๆ ดังนี้ ตุรกี ซีเรีย เลบานอน อิสราเอล ดินแดนปาเลสไตน์ (เวสต์แบงก์และฉนวนกาซา) จอร์แดน อิรัก อิหร่าน คูเวต ซาอุดีอาระเบีย กาตาร์ สหรัฐอาหรับเอมิเรตส์ เยเมน บาห์เรน โอมาน และอียิปต์ (รูปที่ 1)

รูปที่ 1 แสดงแผนที่บริเวณตะวันออกกลาง [ที่มา (1) หน้า 67]

พื้นที่โดยทั่วไปของภูมิภาคเป็นที่ราบสูง มีที่ราบต่ำบางในแถบริมฝั่งทะเลสาบแคสเปียน แถบลุ่มแม่น้ำไทกริส ลุ่มแม่น้ำยูเฟรติส ทางตะวันออกของประเทศซาอุดีอาระเบีย และบริเวณอ่าวเปอร์เซีย มีภูเขามากมายและมีทะเลทรายใหญ่ๆ หลายแห่ง ได้แก่ ทะเลทรายรูปแอลคาซี ทะเลทรายเจเบล ซามเมอร์ (ทะเลทรายแดง) ทะเลทรายดาร์นา ในประเทศซาอุดีอาระเบีย ทะเลทรายเกรตซอลต์ ทะเลทรายลูต ประเทศอิหร่าน

ภูมิอากาศโดยทั่วไปของกลุ่มประเทศตะวันออกกลาง ในฤดูหนาวอากาศค่อนข้างหนาวมาก แต่ในฤดูร้อนในกลุ่มประเทศที่อยู่ส่วนกลางและใต้ในแถบละติจูดที่ 35 องศาลงมา อากาศร้อนและแห้งแล้งกว่าพื้นที่ในแถบเส้นละติจูดที่ 40 และมีปริมาณน้ำฝนน้อยมากจนถึงแทบไม่มีฝนตกเลย

ท่านศาสดามุฮัมมัด (ช.ล.)¹ (The Prophet Muhammad)

คำว่า "อิสลาม (Islam)" มาจากคำว่า "อัลละมะ" แปลว่าล้นติ การยอมมอบน้อมตน ชาวมุสลิมมุ่งตามพระประสงค์ของพระเจ้าโดยไม่เห็นแก่ชีวิต ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่มีพระเจ้าเที่ยงแท้เพียงพระองค์เดียวที่สั่งสอนมนุษยชาติ โดยผ่านศาสดาหลายท่านในช่วงเวลาต่างๆ กันเป็นผู้เผยแผ่ศาสนา และมีคัมภีร์ซึ่งบันทึกพระวจนะของ

พระผู้เป็นเจ้า 4 เล่ม ซึ่งเล่มสุดท้ายทรงประทานแก่ศาสดามุฮัมมัด

ท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.) ผู้เป็นศาสดาท่านสุดท้ายของศาสนาอิสลาม เกิดประมาณ ค.ศ. 570 ที่มหานครเมกกะ (Makkah) ท่านเป็นบุตรชายของอับดุลลอฮ์ (Abd Allah) ในเผ่ากูเรช (Quraysh) บิดาของท่านเสียชีวิตในขณะที่ท่านยังอยู่ในครรภ์มารดา เมื่อเกิดมาได้ไม่นาน ท่านต้องไปอยู่กับแม่หมรับข้างที่นอกมหานครเมกกะ ทั้งนี้เป็นเพราะประเพณีดั้งเดิมของชาวอาหรับที่ต้องการให้บุตรของตนเติบโตขึ้นในชนบทเพื่อสัมผัสกับวัฒนธรรมของชาวอาหรับพื้นเมืองที่แท้จริง ท่านสูญเสียมารดาเมื่อท่านมีอายุ 6 ปี อะบูฏอลิบ (Abu Talib) ผู้มีศักดิ์เป็นลุงและผู้อาวุโสของเผ่ารับหน้าที่เป็นผู้ดูแลท่านจากนั้นเป็นต้นมา ในวัยเยาว์ท่านมีอาชีพเลี้ยงแกะ และได้ร่วมเดินทางติดตามลุงไปค้าขายกับกองคาราวานสู่ซีเรียถึง 2 ครั้ง ครั้งแรกเมื่ออายุ 15 ปี และครั้งที่ 2 เมื่ออายุ 25 ปี

ท่านได้รับการขนานนามว่า "อัลอามีน" แปลว่า ผู้ซื่อสัตย์ กิตติศัพท์แห่งความยุติธรรม ความจริงใจ และความสามารถในการค้าขายเหล่านี้ได้ดึงดูดความสนใจของนางคอดีญะฮ์ (Khadija) เศรษฐินีหม้ายผู้มีเกียรติจากตระกูลอะซัดแห่งเผ่ากูเรชเช่นเดียวกับท่าน และนางได้เชิญให้ท่านเป็นผู้จัดการในการค้าและนำสินค้าไปขายยังประเทศซีเรียในฐานะหัวหน้ากองคาราวาน ซึ่งท่านประสบความสำเร็จในการทำงานเป็นอย่างดี จวบจนในวัย 25 ปี ท่านได้แต่งงานกับนางคอดีญะฮ์ซึ่งในเวลาต่อมาได้กลายเป็นหญิงคนแรกที่นับถือศาสนาอิสลาม

เมื่ออายุประมาณ 40 ปี ขณะที่ท่านปลีกวิเวก ณ ถ้ำอิรฮซ บนภูเขาใกล้มหานครเมกกะ ท่านได้รับวะฮีย (Revelation)² แต่งตั้งเป็นศาสดาจากพระผู้เป็นเจ้า และให้ออกประกาศให้มวลมนุษย์นับถือพระเจ้าเพียงองค์เดียว (อัลลอฮ์) ท่านได้รับโองการติดต่อกันเป็นเวลา 23 ปีผ่านทางเทวทูตของอัลลอฮ์ พระโองการเหล่านี้ถูกรวบรวมขึ้นเป็นเล่มเรียกว่า คัมภีร์อัลกุรอาน (Qur'an)³

ในช่วงแรกท่านออกเผยแผ่ศาสนาแก่วงศ์วานญาติและเพื่อนผู้ใกล้ชิด เป็นการภายในก่อน ต่อมาท่านได้รับโองการจากพระเจ้าให้ประกาศเผยแผ่ศาสนาอย่างเปิดเผยแก่บุคคลทั่วไป เป็นเหตุให้ญาติพี่น้องในตระกูลเดียวกัน ชาวกูเรชและชาวอาหรับเผ่าอื่นๆ ที่เคยนับถือท่านพากันโกรธแค้น ตั้งตนเป็นศัตรูกับท่านอย่างรุนแรง ถึงกับวางแผนสังหารท่านหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ

การปะทะกันทางความเชื่อที่ตามคุกคามท่านและผู้ติดตาม การคว่ำบาตร ไม่คบหาสมาคมต่อท่านศาสดาและบรรดาผู้ศรัทธาทั้งหลายประกอบกับในปี ค.ศ. 619 ภรรยาและลุงผู้ให้การอุปการะและคุ้มครองท่านศาสดาตลอดมาได้เสียชีวิตลง เป็นเหตุให้ท่านต้องออกเดินทางไปเผยแผ่ศาสนายังเมืองฏออิฟ (Ta'if) ดินแดนโอเอซิสในภูเขาที่เรียบสงบห่างไป 110 กิโลเมตรทางตะวันออกเฉียงใต้ แต่ได้รับการปฏิเสธ ท่านจึงเดินทางกลับมายังมหานครเมกกะ ระหว่างการเดินทางในครั้งนั้น ท่านได้พบกับกลุ่มผู้จาริกแสวงบุญจากเมืองยัธริบ (Yathrib) ซึ่งท่านได้เริ่มดำเนินการ

เจรจามาสู่การอพยพไปอยู่ยังเมืองยัรริบในปี ค.ศ. 622 ซึ่งในภายหลัง เมืองดังกล่าวได้รับการขนานนามว่า เมืองมะดีนะฮ์ (Medina)⁴ ท่านศาสดา อพยพเข้าเมืองมะดีนะฮ์ในวันศุกร์ และได้ร่วมกันทำละหมาดวันศุกร์กับพี่น้องมุสลิมที่นั่น ซึ่งถือว่าเป็นการละหมาดวันศุกร์ครั้งแรกของอิสลามชนความรัก และความเป็นพี่น้องร่วมความเชื่อในกลุ่มผู้ศรัทธาที่เกิดขึ้นระหว่างการอพยพของท่านศาสดามีความสำคัญเป็นอย่างมากในศาสนาอิสลาม มุสลิมจึงถือเอา การอพยพของท่านศาสดาเป็นจุดเริ่มต้นการนับปีของศักราชอิสลาม เรียกว่า ฮิจญเราะฮ์ศักราช (ฮ.ศ.)

แม้ท่านจะอพยพไปอยู่ที่เมืองมะดีนะฮ์แล้ว ชาวมุชริกุน⁵ จากมหานคร เมกกะยังคงตามรุกรานโจมตีเมือง มะดีนะฮ์อยู่เป็นระยะๆ เรื่องราวความวุ่นวายตั้งแต่ปี ค.ศ. 624 ได้มายุติในปี ค.ศ. 630 เมื่อชาวมุชริกุนได้ละเมิดสัญญาสงบศึก ท่านศาสดาจึงนำทหาร 10,000 คนเข้ายึดมหานครเมกกะ และประกาศนิตินิโทษกรรมให้ชาวเมกกะเกือบทั้งหมด การนิโทษกรรมครั้งนั้นมีผลให้ชาวเมกกะซาบซึ่งในความเมตตาของท่าน และพากันหลังไหลเข้านับถือศาสนาอิสลามเป็นจำนวนมากในปีเดียวกันนั่นเอง ซึ่งนับจากนั้นมาศาสนาอิสลามได้เพิ่มความเข้มแข็งขึ้นเป็นลำดับ

หลังอาการป่วยช่วงสั้นๆ ท่านศาสดาได้เสียชีวิตลงเมื่ออายุ 61 ปี เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม ค.ศ. 630 ศพของท่านถูกฝังที่มัสยิดอันนะบะวียะฮ์ที่เมืองมะดีนะฮ์ โดยท่านได้ทิ้งมรดกล้ำค่าให้แก่ชาวมุสลิม คือ คัมภีร์ อัลกุรอานและ ชุนนะฮ์ (แบบอย่างที่ดีของท่านศาสดามุฮัมมัด)

ผู้สืบทอดท่านศาสดา (The Prophet's Successor)

ท่านศาสดาเสียชีวิตจากไปโดยไม่ได้ทิ้งข้อแนะนำใดๆ เกี่ยวกับการเลือกผู้สืบทอดตำแหน่งผู้นำไว้เลย ดังนั้นในกลุ่มเพื่อนของท่านได้แก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการตั้งตำแหน่ง คาลิฟ (Caliph) คาลิฟที่ 3 คือ ท่านอุซมาน (Uthman) แห่งอุมมายฺยาด (Umayyad) ผู้นำเผ่าหนึ่งในเมกกะ ซึ่งพิชิตอียิปต์ อิหร่าน อิรัก และซีเรีย ท่านอุซมานถูกลอบสังหารในปี ค.ศ. 656 และสืบทอดตำแหน่งโดยท่านอาลี (Ali) ผู้เป็นญาติและลูกเขยของท่านศาสดา เมื่อมาถึงเหตุการณ์ที่ท่านเองก็ถูกลอบสังหารขณะกำลังละหมาดในปี ค.ศ. 661 สังคมมุสลิมได้ถูกแบ่งแยกออกเป็น 2 ฝ่าย โดยเผ่าอุมมายฺยาดตั้งคาลิฟคนใหม่และย้ายเมืองหลวงจากเมืองมะดีนะฮ์ ไปยังเมืองดามัสกัส (Damascus) ประเทศซีเรีย

ส่วนผู้ติดตามความเชื่อของท่านอาลีพิจารณาว่าผู้สืบทอดทางสายเลือดโดยตรงจากผู้พยากรณ์ท่านนั้นจึงจะมีสิทธิสมควรเป็นคาลิฟ ภาษาอารบิกเรียกกลุ่มนี้ว่าชีอะฮ์ (shii)⁷ แม้ว่าการพยายามล้มล้างอำนาจกลุ่มอุมมายฺยาดโดยกลุ่มชีอะฮ์ในปี ค.ศ. 680 จะประสบความล้มเหลว แต่การ

เคลื่อนไหวในครั้งนั้นได้กลายเป็นการแบ่งแยกนิกายเป็นครั้งแรกในศาสนาอิสลาม อย่างไรก็ตาม ภายใต้งานการล้มล้างคาบิลแห่งดามัสกัสโดยกลุ่มชีอะห์ที่เข้าเป็นพันธมิตรกับกลุ่มอื่นที่ไม่ลงรอยกันทางความเชื่อมาบรรลุลำดับสำเร็จในปี ค.ศ. 750 แม้ว่ากลุ่มดังกล่าวไม่สามารถรวมโลกมุสลิมให้เป็นหนึ่งเดียวได้ดังในอดีตที่ผ่านมา แต่นับเป็นการยุติบทบาทความเป็นศูนย์กลางทางศาสนาอิสลามของเมืองดามัสกัสไปโดยปริยาย

ในปี ค.ศ. 762 มุสลิมสายอับบาซิด (Abbasids) ย้ายจากเมืองดามัสกัสไปยังเมืองหลวงแห่งใหม่เรียกกันตามการรูปแบบวงผังสุเหร่าว่าเมืองวงกลม (Round City) ปัจจุบันคือเมืองแบกแดด (Baghdad) ประเทศอิรัก และในปี ค.ศ. 929 กลุ่มอุมมาอียัดได้ประกาศคาบิลของตนเองที่เมืองคอร์โดบา ประเทศสเปน นับเป็นการเพิ่มจำนวนคาบิลออกเป็น 3 ท่านของโลกมุสลิม

โดยสังเขป สามารถแบ่งกลุ่มของอิสลามในยุคเริ่มต้นหลักๆ ออกเป็น 3 สาย ได้แก่

- 1) สายอับบาซิด ศูนย์กลางที่เมืองแบกแดด ประเทศอิรัก
- 2) สายอุมมาอียัด ซึ่งไปเริ่มต้นตั้งรกรากทางอำนาจที่เมืองคอร์โดบา ประเทศสเปน
- 3) สายชีอะห์ ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเมกกะในเวลาต่อมาหลังการล้มล้างอำนาจของกลุ่มอุมมาอียัดแห่งดามัสกัส

ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 และ 10 เปอร์เซียเริ่มเข้ามามีบทบาทในโลกอิสลาม จากนั้นประวัติศาสตร์ของอิสลามแตกออกเป็นสาขาๆ ที่ไม่ปะติดปะต่อกัน หลายเมืองมีความมั่นคงมากขึ้น แต่เป็นการมีบทบาทที่สำคัญในบางช่วงขณะเท่านั้น ดังเช่นการที่กรุงไคโรได้กลายเป็นเมืองหลวงของคาบิลมามลุก (Mamluke) และรัฐฟื้นฟูวัฒนธรรมอาหรับมุสลิมแบบดั้งเดิมจนกระทั่งอียิปต์ถูกยึดครองโดยตุรกออตโตมานในปี ค.ศ. 1517 และหมดบทบาทลงในที่สุด

รูปแบบเมืองแบบอิสลาม : มหานครเมกกะและเมืองมะดีนะฮ์ต้นแบบอันมีอิทธิพลต่อเมืองแบบอิสลาม

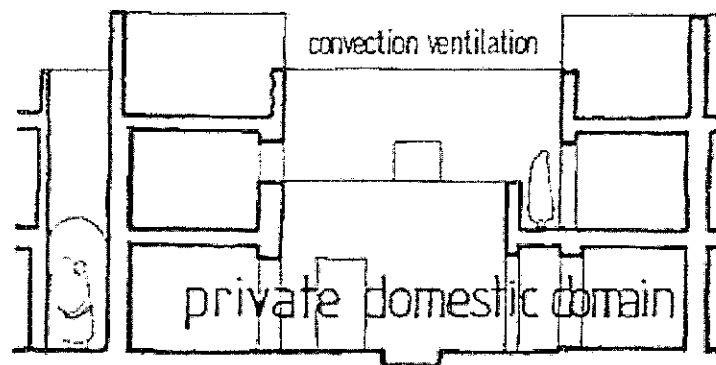
Islamic Urban Form: Makkah and Medina and the urban guidelines

ด้วยความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และความเป็นมาของศาสนาอิสลาม มหานครเมกกะและเมืองมะดีนะฮ์จึงเป็นแบบอย่างที่เป็นที่รับศาสนาอิสลามต่างยึดถือเป็นแนวทางในการปฏิบัติด้วยกันทั้งสิ้น ในบทความนี้จึงขอยึดเอาเมืองทั้งสองเป็นหลักในการทำความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวต่อไป

ตัวกำหนดรูปทรงของเมือง (Urban Form Determinant) ประการสำคัญของประเทศในแถบอาหรับที่สำคัญ คือ สภาพอากาศ (ดังได้กล่าวไว้ในบทข้อมูลพื้นฐาน) สันนิษฐานโดยนักประวัติศาสตร์ว่ารูปร่างของเมืองอิสลาม

ทั่วๆ ไปได้สืบทอดภูมิปัญญาในการวางผังอาคารและถนนให้ตอบรับกับสภาพอากาศดังกล่าวจากอารยธรรมเมโสโปเตเมีย (Mesopotamia) โดยชนซูเมอร์ียน (Sumerian) ซึ่งมีลักษณะเฉพาะ 2 ประการดังนี้

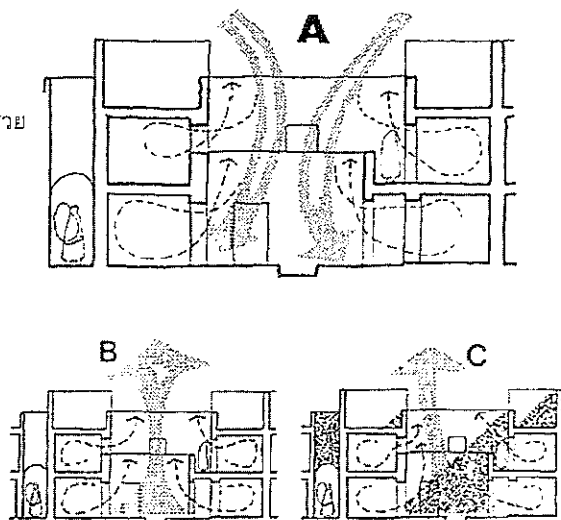
1) การวางตัวของอาคารบ้านพักอาศัยสูง 1-2 ชั้นที่ล้อมกลุ่มกันให้เกิดที่ว่างโล่งลานบ้าน (Courtyard houses) ให้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยลานบ้านดังกล่าวมีประโยชน์นอกเหนือจากการให้อาณาเขตส่วนตัวกับกลุ่มอาคารดังกล่าวแล้ว ยังมีประโยชน์เพื่อช่วยถ่ายเทอากาศร้อน ด้วยการนำน้ำพุหรือบ่อน้ำเข้ามาใช้ร่วมเป็นองค์ประกอบหนึ่ง ประกอบกับการออกแบบให้นั่งอาคารมีช่องเปิดน้อยและหันหน้าเข้าสู่ลานบ้านเพื่อลดทอนความร้อนจากภายนอก (รูปที่ 2 และ 3)

รูปที่ 2 แสดงภาพตัดขวางบ้านแบบ Courtyard housing มักก่อสร้างด้วยกำแพงทึบตัน มีช่องเปิดน้อย หลังคาหนา เพื่อลดความร้อนภายในอาคาร [ที่มา (2) หน้า 370]

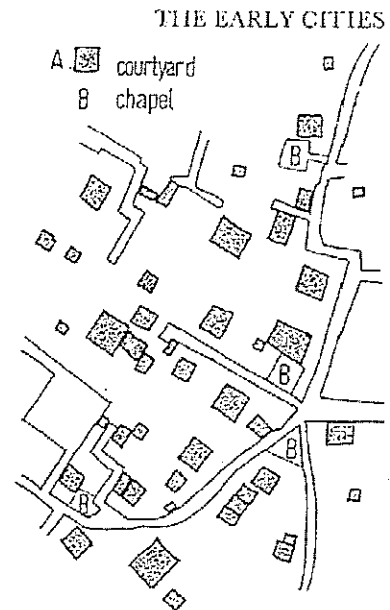
A: ในเวลากลางคืน ลานบ้าน ช่วย
ดักลมเข้าตัวอาคารช่วย
การระบายอากาศ

B: เวลาเที่ยง อากาศร้อนยก
ตัวขึ้น ลมที่ผ่านน้ำพุหรือบ่อ
น้ำในลานโล่งนำความชื้น
เข้าสู่อาคาร

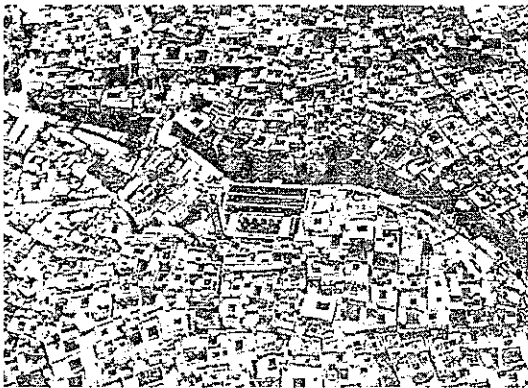

C: เวลาบ่าย ช่วงที่ร้อนที่สุดของ
วัน แต่ลานโล่งได้รับร่มเงาจาก
อาคาร อากาศเย็นที่พัดเข้าสู่
อาคารทดแทนความร้อนที่ได้รับ
จากการรับแสงแดดด้านข้างของ
อาคาร

รูปที่ 3 แสดงรูปตัดขวางการรับแสงอาทิตย์และการระบายอากาศในอาคารแบบ Courtyard housing [ที่มา (2) หน้า 11]

รูปที่ 4 แสดงผังของเมือง Ur อันเป็นตัวแทนแสดงภูมิปัญญาเกี่ยวกับการวางผังอาคารและถนนเพื่อตอบรับกับสภาพภูมิอากาศที่แห้งแล้งในยุคอารยธรรมเมโสโปเตเมีย [ที่มา (2) หน้า 23]

รูปที่ 5 แสดงเมืองเฟซ (Fez) ประเทศโมร็อกโก
[ที่มา (2) หน้า 371]

2) ระบบถนน ที่ชาวสุเมเรียนพยายามสร้างรุ่มเงาให้แก่ตัวอาคารและพื้นที่สาธารณะด้วยการทำถนนให้แคบที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยให้สอดคล้องกับการใช้งานด้วย ประกอบกับใช้การจัดวางทิศทางเพื่อเลี่ยงลมร้อนจากทะเลทรายโดยวางแนวถนนแบบคดเคี้ยวไม่เป็นเส้นตรง (รูปที่ 4) ซึ่งเป็นการจัดวางถนนที่ไม่เปิดมุมมองสู่ภายนอกแต่อย่างใด

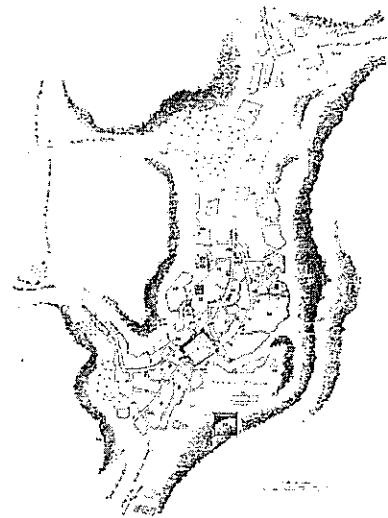
ลักษณะเฉพาะ 2 ประการข้างต้นได้ส่งผลต่อรูปแบบเมืองแบบอิสลามใน 2 ลักษณะ คือ

1) เกิดเป็นรูปแบบแรกของเมืองแบบอิสลาม ตัวอย่างของเมืองที่รับอิทธิพลดังกล่าวมา ได้แก่ เมืองเฟซ (Fez) ประเทศโมร็อกโก ที่สามารถเข้าถึงตัวอาคารบ้านพักอาศัยโดยตรอกปลายตัน (Cul-de-sac alleys) แคบๆ เชื่อมกับทางสัญจรหลักของเมือง (Thoroughfares) ที่ได้รับรุ่มเงาจากหลังคาของร้านรวงในตลาดของเมือง (Suq) ที่เรียงตัวไปตามถนน (รูปที่ 5)

2) รูปแบบที่สองเป็นรูปแบบที่พบเห็นได้น้อยกว่ารูปแบบแรก ซึ่งความเป็นพลวัต (Dynamics) ที่ไม่หยุดนิ่งของเมืองเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่ได้เป็นข้อยกเว้นแก่เมืองใดๆ ในโลก ซึ่งก็รวมไปถึงเมืองแบบอิสลามต่างๆ นี้ด้วย ซึ่งตัวแปรที่เมืองแบบอิสลามเหล่านี้ได้นำมาพิจารณาปรับใช้ให้เข้ากับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของตน นอกเหนือไปจากครั้ง อารยธรรมเมโสโปเตเมียเมื่อประมาณ 3,000 ปีก่อนคริสตกาล คือ

2.1) มหานครเมกกะในช่วงปลายศตวรรษที่ 6 (รูปที่ 6) มีความรุ่งเรืองอย่างต่อเนื่องของศาสนาอิสลาม อันเนื่องมาจากความต้องการที่พักพิงระหว่างเส้นทางคาราวานเพื่อหลบภัยจากโจรสลัดในแถบทะเลแดง ผสมกับผู้อพยพแสวงบุญจำนวนมากมายังหลัเพื่อมาเข้าพิธีฮัจญ์ (Haji)⁸ 1 ใน 5 กฎบัญญัติหลักของศาสนาอิสลาม ซึ่งพิธีดังกล่าวเป็นแหล่งรายได้หลักของมหานครเมกกะโดยเฉพาะการเยี่ยมกะอับะหฺ (Ka'aba)⁹ (รูปที่ 7) ซึ่งมีหินดำ (รูปที่ 8) อยู่ที่มุมด้านหนึ่งของกะอับะหฺ อันเป็นอนุสาวรีย์อันเป็นสัญลักษณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของเหล่าประเทศอาหรับที่ประกอบเข้ากันเป็นอิสลาม ประกอบกับที่ตั้งของมหานครเมกกะเป็นที่ราบหุบเขาเป็นตัวสร้างข้อจำกัดของพื้นที่ก่อสร้างอาคารที่สำคัญประการหนึ่ง การขยายตัวของอาคารที่พักอาศัยจึงจำเป็นต้องขยายตัวในทางตั้ง ต่างกับที่ตั้งของเมืองมะดีนะฮฺ ที่เป็นที่ราบมีแหล่งเกษตรกรรมโอเอซิส (Oasis agriculture) อันเป็นแหล่งน้ำเพียงพอต่อการขยายตัวทางราบ

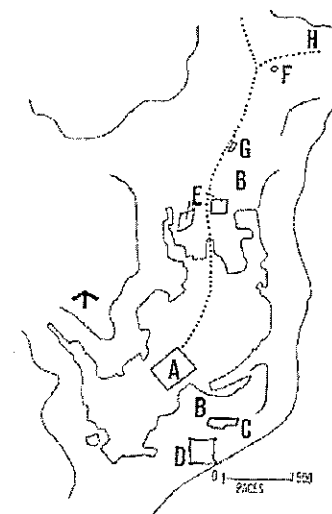
2.2) หลักปฏิบัติทางสังคมประการหนึ่งที่สำคัญของศาสนาอิสลามคือ การแบ่งแยกระหว่างชายกับหญิงอย่างชัดเจน เช่น การไม่ถูกเนื้อต้องตัวของหญิงที่บรรลุนิติภาวะ (เมื่อมีประจำเดือนแล้ว) และยังไม่ได้แต่งงานกัน ยกเว้นพ่อแม่ พี่น้อง หรือสามีที่สามารถถูกเนื้อตัวกันได้ การแบ่งแยกชายหญิงพบเห็นได้จากการแยกที่นั่งระหว่างนักเรียนชายกับหญิง หรือในบางกรณีใช้ผ้ากั้นระหว่างกัน โดยเฉพาะเพศหญิงห้ามไม่ให้ผู้ใดเห็นในขณะที่ไม่มีผ้าคลุมศีรษะ ยกเว้นสามี ในกรณีหลังนี้ ผ้าหญิงที่มีหน้าที่ดูแลทำงานบ้านมักถอดผ้าคลุมศีรษะออกเพื่อความสะดวกในการทำงาน ดังนั้นจึงได้มีการนำระวาชิน (Rawashin) จากไม้ปับมูมเพื่อป้องกันมุมมองที่ให้ความเป็นส่วนตัวและให้ประโยชน์ในการระบายอากาศ (รูปที่ 9 และ 10)

A: มัสยิดอัลหะรอม

B: หุบทะเลทราย

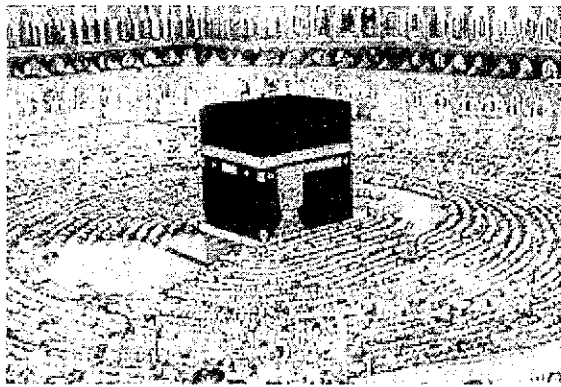
C: บ่อน้ำ

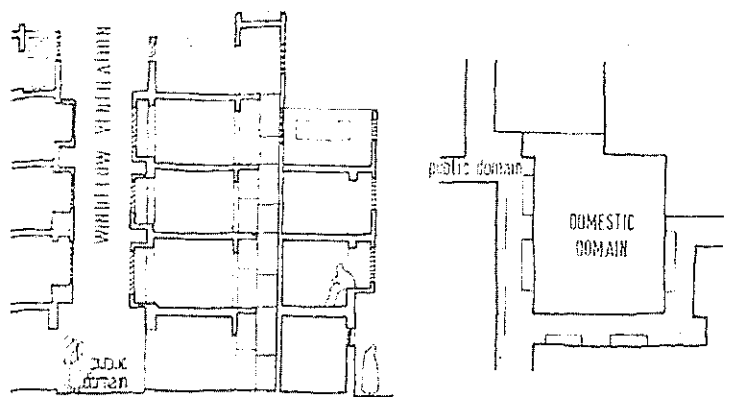
รูปที่ 6 แสดงผังของมหานครเมกกะในปี 1829

[ที่มา (2) หน้า 376]

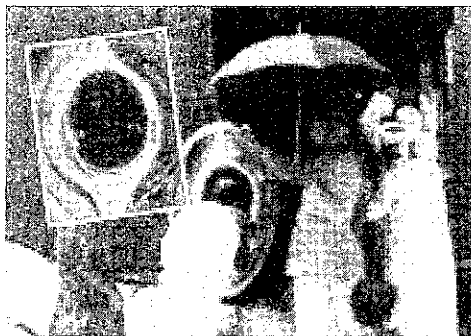

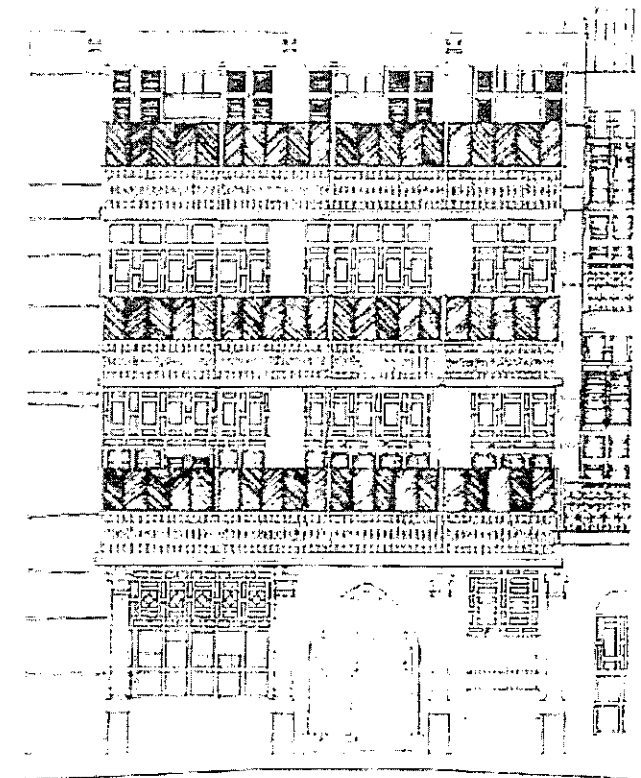
รูปที่ 7 แสดงกะอับะหฺในมัสยิดฮะรอม [ที่มา (3)]

รูปที่ 9 แสดงภาพตัดขวางบ้านแบบ High-rise street frontage housing [ที่มา (2) หน้า 371]

รูปที่ 8 แสดงหันด้า[ที่มา (3)]

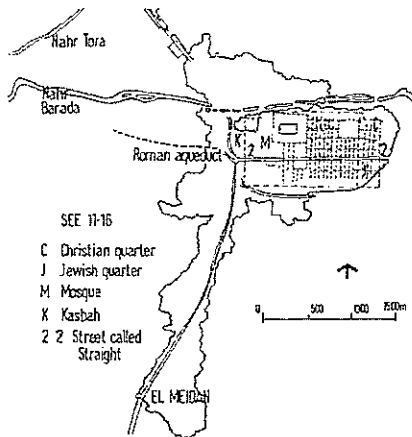

รูปที่ 10 แสดงรูปด้านหน้าอาคารสูง 4 ชั้น มุมมองจากถนนในเมืองเจดดาห์ (Jeddah) เป็นตัวอย่างของ Rawashin ใช้เพื่อกันมุมมองจากภายนอกและให้ประโยชน์ในการระบายอากาศ [ที่มา (2) หน้า 393]

เมืองในรูปแบบที่สองพบได้ในมหานครเมกกะตามเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และยังพบในเมืองทางใต้ของอาหรับ เช่น เมืองซานนา (San'a) และเมืองเจดดาห์ (Jeddah) เนื่องจากมีภูมิอากาศแบบร้อนชื้นเหมือนกัน นอกเหนือจากนี้ยังพบเห็นรูปแบบเมืองเช่นนี้ในศูนย์กลางเมืองที่มีการพัฒนาเข้มข้น อย่างกรุงไคโร (Cairo) และกรุงแบกแดด (Baghdad) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับในเมืองในรูปแบบแรกที่เป็นอาคารที่มีการขยายตัวทางแนวราบแล้วรูปแบบเมืองในแบบที่สองนี้เป็นอาคารพักอาศัยที่ขยายตัวขึ้นทางตั้ง 3-4 ชั้น ส่วนอาคารที่สูงที่สุดที่พบในรูปแบบดังกล่าวสูง 5 ชั้น วางตัวหันหน้าเข้าหาถนนเพื่อรับแสงและการระบายอากาศด้วยจากหน้าต่างต่างปรับมุม

ประเด็นสภาพอากาศที่ร้อนแห้งแล้งเป็นประเด็นที่มหานครเมกกะ และเมืองมะดีนะฮ์ต้องเผชิญร่วมกัน แม้ว่ารูปแบบของที่อยู่อาศัยของเมืองทั้งสองจะต่างกัน แต่ระบบผังถนนดั้งเดิมจากอารยธรรมเมโสโปเตเมียยังคงเป็นประเด็นที่เมืองทั้งสองรับนำมาใช้อย่างเคร่งครัด โดยมีการปรับเปลี่ยนแนวทางบ้างเล็กน้อยเพื่อความเหมาะสมกับวิถีชีวิตของอิสลามิกชน กล่าวคือ มีการกำหนดความกว้างของเส้นทางเข้าถึงอาคารบ้านพักอาศัย (Cul-de-sac) ให้สูงที่บรรทุกสัมภาระเต็ม 1 ตัวสามารถผ่านได้ เป็นมาตรฐานเท่ากับ 4 คิวบิต (Cubits) หรือ 1.84-2.00 เมตร และเส้นทางหลัก (Thoroughfares) ต้องมีความกว้างพอให้สูงที่ขนสัมภาระเต็มผ่านได้ 2 ตัว เท่ากับ 7 คิวบิต หรือ 3.23-3.50 เมตร ซึ่งตามฮะดีษ (Hadith)¹⁰ อันเป็นบันทึกที่มีพื้นฐานจากสิ่งที่ท่านศาสดามุฮัมมัดปฏิบัติและพูด ได้ระบุถึงกรณีที่น่าก่อกวนความไม่ลงรอยกันในเรื่องความกว้างของถนน ให้ยุติความขัดแย้งด้วยการยึดที่ความกว้าง 7 คิวบิตไว้ก่อน

กล่าวได้ว่าวิวัฒนาการของแนวปฏิบัติทางการวางผังเมืองแบบอิสลามได้เริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ. 622 เมื่อท่านศาสดามุฮัมมัดตั้งรกรากที่เมืองมะดีนะฮ์ และได้สร้างกฎระเบียบข้อตกลงร่วมกันในแนวทางดังกล่าวในช่วง 300 ปีต่อมาหรือในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 900 ซึ่งเกี่ยวข้องตั้งแต่ระดับอาคารขนาดเล็กอย่างบ้านพักอาศัยและการเข้าถึงไปจนถึงในระดับเมืองแบบอิสลาม พัฒนาการของกฎระเบียบดังกล่าวเกิดขึ้นควบคู่ไปกับระบบกฎหมายต่างๆ ของอิสลาม และมีสภาพกึ่งกฎหมายในที่สุด

รูปที่ 11 แสดงผังเมืองดามัสกัส เมืองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงไปเป็นถนนปลายตันแบบอิสลามเป็นไปตามธรรมชาติด้วยการปรับถนนตาตารางที่มีอยู่ก่อน [ทิมา (2) หน้า 381]

ซึ่งในระดับของเมือง เราสามารถแบ่งประเภทตามต้นกำเนิดของเมืองได้เป็น 3 ประเภทดังนี้

1) เมืองที่ดำรงอยู่แล้วและปล่อยให้มีการเติบโตตามธรรมชาติของมันเอง (Existing cities: organic growth) นอกเหนือจากข้อยกเว้นในการก่อสร้างสุเหร่าและอาคารที่มีความสำคัญทางศาสนาในวันศุกร์ที่มีเพิ่มขึ้นในเมืองแล้ว กล่าวได้ว่ารูปแบบของเมืองประเภทนี้มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากหลังการเข้ามาของศาสนาอิสลาม โดยมากแล้วการตั้งถิ่นฐานต่างๆ เป็นไปตามความเหมาะสมของพื้นที่ ไม่มีข้อจำกัดใดๆ ตราบใดที่ปฏิบัติตามแนวทางของความเป็นส่วนตัวทั้งในรูปแบบของการจัดวางกลุ่มอาคารให้เกิดลานบ้านและแบบติดถนนหลัก

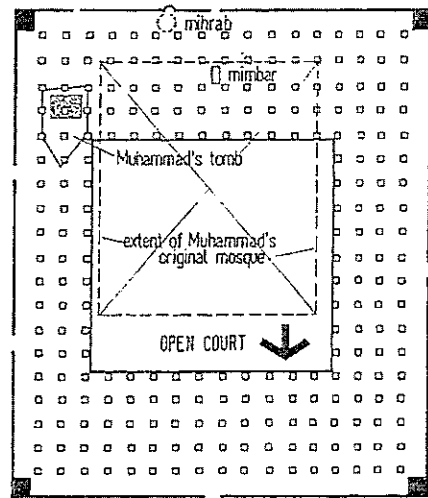
2) เมืองที่ดำรงอยู่แล้วและได้รับการวางแผนในเวลาต่อมา (Existing cities: planned) ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ เมืองดามัสกัส (รูปที่ 11) ซึ่งเป็นเมืองที่มีการตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนาน ประเทศซีเรียตกเป็นจังหวัดหนึ่งของอาณาจักรโรมันตั้งแต่ 64 ปีก่อนคริสตกาล และได้รับการวางแผนใหม่ในช่วงศตวรรษที่ 2 ด้วยรูปแบบการจัดวางผังแบบตาตาราง (Gridiron) แบบโลกตะวันตก ล้อมรอบด้วยกำแพงขนาด 1,500x900 ตารางเมตร โดยมีระยะบล็อกถนนจากมุมถนนหนึ่งไปอีกมุมถนนหนึ่ง (Building block) 100 x 45 ตารางเมตร ซึ่งเป็นสิ่งที่เอื้อต่อการเปลี่ยนไปตามระบบเส้นทางแบบมุสลิม ซึ่งเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป

ในช่วงแรกของการเข้ามายึดครองเมืองดามัสกัสโดยกองทัพมุสลิมในปี ค.ศ. 635 เหล่ามุสลิมได้เปลี่ยนวิหาร Jupiter Damascenus แบบโรมันมาเป็นสุเหร่า และใช้พื้นที่ลานของโรงอาบน้ำ St John the Baptist (Basilica) เป็นที่ตั้งของซุ้มมิฮรอบ (Mihrab) ทางกำแพงด้านใต้ตามทิศทางของกำแพงกิบลัต (Qibla) อย่างไรก็ตามการปรับผังใหม่ที่สำคัญได้เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 705 เมื่อคาหลิบอัล-วาฮิดได้ซื้อโรงอาบน้ำแบบโรมันและทุบทิ้งเพื่อใช้พื้นที่ลานโถงโบราณนั้นสำหรับการชุมนุมหน้าสุเหร่าซึ่งก่อสร้างแล้วเสร็จในปี ค.ศ. 714-715

3) เมืองอิสลามใหม่ (New Islamic cities) มีการพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเมืองที่มุสลิมเข้าไปตั้งถิ่นฐานตั้งแต่แรกเริ่มน้อยมากเมื่อเทียบกับเมืองที่ถูกการแผ่อิทธิพลของศาสนาอิสลาม เมืองที่ได้รับการวางแผนที่สำคัญที่สุดเมืองหนึ่ง คือ เมืองวงกลม (Round City)

อย่างไรก็ตาม มัสยิดดังกล่าวได้รับการสร้างใหม่ในปี ค.ศ. 706-707 (รูปที่ 14) ในรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่คงทนถาวรมากขึ้น เพื่อเป็นต้นแบบให้ได้ใช้ทั่วกันในหมู่อิสลาม และขนานนามว่า มัสยิด อัล-นะบะวียะฮ์ในเวลาต่อมา ในการสร้างครั้งนี้ได้ใส่องค์ประกอบใหม่ คือ มินฮรบ (Mihrab)¹¹ เข้าไปด้วยเป็นครั้งแรก โดยมีหอรบคือส่วนที่ โค้งเว้าเข้าไปในกำแพงกิบลัต กำแพงที่หันหน้าสู่มหานครเมกกะ

รูปที่ 14 แสดงผังมัสยิดอัล-นะบะวียะฮ์ที่ได้รับการสร้างเพิ่มเติมในปี ค.ศ. 706-707 [ที่มา (2) หน้า 387]

แม้ว่ามุสลิมทั่วโลกนิยมมาเยี่ยมสุสานของท่านศาสดามุฮัมมัดที่เมืองมะดีนะฮ์และมัสยิดอัล-นะบะวียะฮ์ แต่คำกล่าวของท่านศาสดามุฮัมมัดที่ว่า “เมกกะเป็นดินแดนของอัลลอฮ์ ที่อัลลอฮ์รักที่สุด” ได้ทำให้มหานครเมกกะมีความสำคัญทางศาสนาอิสลามในหลาย ๆ แง่ด้วยกัน ได้แก่

1) การสวดในพิธีฮัจญ์หรือพิธีแสวงบุญประจำปี อันเป็นหนึ่งในกฎบัญญัติซึ่งเป็นหลักปฏิบัติของศาสนาอิสลาม ซึ่งเป็นการมาชุมนุมของมุสลิมทั่วโลก ณ หุบอารอฟัต (Arafat) นอกมหานครเมกกะ กล่าวคือในชั่วชีวิตของมุสลิมต้องเดินทางมายังนครเมกกะอย่างน้อย 1 ครั้งหากมีความสามารถ

2) การสวดที่เป็นพิธีกรรมในระดับต่างๆ เช่น การละหมาดทุกวันศุกร์เวลาเที่ยงวัน ได้ก่อให้เกิดสถาปัตยกรรมความสำคัญทางศาสนาอิสลาม ทั้งมัสยิด (masjid) จามี (Jam) และมัสยิด (Masalla) โดยองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับภายในและภายนอกของตัวสถาปัตยกรรมเหล่านั้น ล้วนอ้างอิงไปถึงมหานครเมกกะทั้งสิ้น ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจาก

การวางตำแหน่งทิศทางของมัสยิดที่เชื่อมโยงไปถึงการหันหน้าของกำแพงกิบลัต มิหรอบ และการหันทิศขณะละหมาด ซึ่งตอบสนองต่อประสิทธิภาพในการจุคนจำนวนมากที่มาเข้าร่วมพิธีกรรมรวมทั้งต้องสามารถกิจกรรมทางศาสนาพร้อมกันไปด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สุเหร่าและมัสยิดทั้งหลายทั้งโลกต่างหันหน้าไปทางมหานครเมกกะด้วยกันทั้งสิ้น

ในทางประวัติศาสตร์ สุเหร่ามีความสำคัญมากกว่าจุดสนใจทางศาสนา แต่มีความหมายรวมไปถึงชีวิตของชุมชนด้วย กล่าวคือ สุเหร่าไม่ใช่เพียงสถานที่สำหรับผู้เข้ามาสวดมนต์เท่านั้น แต่ยังเป็นสถานที่พบปะ สังสรรค์เพื่อแลกเปลี่ยนข่าวสาร เป็นศูนย์กลางทางการศึกษาศาสนาที่เด็กและผู้ใหญ่ต่างนั่งล้อมกันเป็นวงกลมในเวลาหัวค่ำเพื่อสวดคัมภีร์อัลกุรอานและฟังคำสอนจากฟาติฮ (Faqih) ทั้งยังเป็นที่ทำให้ผู้ยากไร้ คนเร่รอน ขอนานได้เข้ามาพักพิง ได้รับทานและอาหารจากชุมชนในสุเหร่า ดังนั้น สุเหร่าจึงเป็นอาคารที่มีความสำคัญที่สุดของอาคารอิสลามทั้งหมด

สรุป (Summary)

ศาสนาอิสลามมีประวัติความเป็นมาตั้งแต่อัลลอฮ์ได้สร้างจักรวาลรวมถึงโลกของเราที่เกินความหยั่งรู้ที่มนุษย์จะสามารถเข้าใจและชี้แจงได้ทั้งหมด พัฒนาการทางความศรัทธาและความเชื่อในศาสนาอิสลามที่ดำเนินมาเป็นเวลานานมีความเปลี่ยนแปลงบ่อย ทั้งนี้ เนื่องจากการที่ศาสดาของศาสนาอิสลามบางท่านเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ห่างกันเป็นร้อยปี ส่งผลให้ความศรัทธาในศาสนาอิสลามในอดีตที่ผ่านมามีความรุ่งเรืองและเสื่อมถอยสลับกันไปไม่คงที่ อย่างไรก็ตาม การปรากฏตัวในฐานะผู้นำทางศาสนาของท่านศาสดามุฮัมมัดในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 6 ถือเป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากมีผลทำให้ผู้คนหันกลับมาศรัทธาในองค์พระอัลลอฮ์ อย่างชัดเจนและเป็นจุดเริ่มต้นให้ศาสนาอิสลามมีพัฒนาการทั้งในแง่ตัวบุคคล ระเบียบวิถีปฏิบัติ ประเพณีทางสังคมและอื่นๆ อย่างมั่นคงนับแต่นั้นเป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม การรับความเชื่อของศาสนาอิสลามเข้ามาในภายหลังของเมืองต่างๆ ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านรูปแบบของเมืองมากหรือน้อยแตกต่างกันไป กล่าวได้ว่าเมืองอิสลามในปัจจุบันส่วนใหญ่จึงเป็นเมืองที่มีการเติบโตโดยไม่ได้อ้างอิงกับความเชื่อทางศาสนาอิสลามมาก่อน แต่ยังคงมีปัจจัยทางด้านสภาพภูมิอากาศที่เป็นตัวแปรหลักในการกำหนดรูปแบบ รูปลักษณ์ของเมือง

อันเกิดจากการใช้ภูมิปัญญาในการออกแบบอาคาร การจัดวางกลุ่มอาคาร และผังถนน อย่างมีความสอดคล้องกับความเป็นอยู่และวิถีปฏิบัติอันมีความเกี่ยวโยงกับความเชื่อทางศาสนาอิสลามอย่างแนบแน่น

¹ ท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.) มาจากคำว่า ค็อลลัลลอฮุอะลยฮิอะซัลลัม เป็นการกล่าวเพื่อสรรเสริญ

² วะฮียู หรือวะฮยู (Revelation) หมายถึง การดลใจหรือการรวบรวมจิตโดยจับพลันจากพระผู้เป็นเจ้า

³ คัมภีร์อัลกุรอาน (Qur'an) (Qur'an หรือ Koran หรือภาษาอารบิกเรียกว่า al-qur'an มีความหมายว่า อาชยาน) เป็นคัมภีร์เล่มสุดท้ายในบรรดาคัมภีร์ทั้ง 4 เล่ม อัลลอฮ์ประทานให้แก่ท่านศาสดามุฮัมมัด

⁴ เมืองมะดีนะฮ์ (Medina) หรือ madinat al-nabi เรียกกันหลายชื่อ ได้แก่ 1) อัล-มะดีนะฮ์ 2) อัล-นะบะวียะฮ์ และ 3) มดีนัต อัล-นะ บีย มีความหมายว่าเมืองแห่งศาสดาซุต (the city of the Prophet)

⁵ ชาวมุฮริฎน ชนผู้ตั้งภาคี เป็นชาวเมกกะที่บูชาเจ็ดแต่ศรัทธาในอัลลอฮ์ในเวลาเดียวกัน

⁶ คาหลิบ (Caliph) หรือ คอลีฟะห์ เป็นภาษาอารบิก เป็นการรวมความหมายระหว่างผู้สืบทอดตำแหน่งกับตำแหน่งผู้แทน เป็นตำแหน่งที่มีหลังจากท่านศาสดาเสียชีวิตเพื่อเป็นผู้นำทางศาสนา มีความรู้ความสามารถ

⁷ ชีอะห์ (shii) เป็นนิกายหนึ่งของศาสนาอิสลาม มีผู้นำคือท่านอาลี นิกายนี้จะมีหลักปฏิบัติที่แตกต่างไปบ้างจากอีกนิกายหนึ่ง

⁸ พิธีฮัจญ์ (Hajj) นับเป็นพิธีที่มุสลิมทุกคนต้องปฏิบัติหากมีความสามารถด้านการเงิน โดยผู้ประกอบพิธีต้องรักษากฎเกณฑ์อย่างเคร่งครัดและทำจิตใจให้บริสุทธิ์เป็นเวลาประมาณ 1 เดือน

⁹ กะอฺบะฮ์ (Ka'aba) (Arabic 'cube' or 'chamber') เป็นคำภาษาอาหรับ แปลว่า ลูกบาศก์ กะอฺบะฮ์ตั้งอยู่ใจกลางมัสยิดฮะรอม ในมหานครเมกกะ อันเป็นกิบลัต (มุขทิศหรือจุดหมายในการเดินทางไป) และเป็นสถานที่ฎอวาฟ (เวียนรอบ) ในการประกอบพิธีอุมเราะฮ์และฮัจญ์

¹⁰ ฮะดีษ (Hadith) วะนะของท่านนบีมุฮัมมัด (ซ.ล.) เกี่ยวกับคำพูด การกระทำ รวมทั้งการเขียนของท่าน อันเป็นที่อ้างอิงของมนุษยชาติทั่วโลก

¹¹ มินรอบ (Mihrab) คือ ชุมที่ครอบที่แสดงธรรม

บรรณานุกรม

นายทองใบ แดงน้อย ป.ม. (2537) แผนภูมิศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย. พิมพ์ครั้งที่ 32. ไทย-วัฒนาพานิช, กรุงเทพมหานคร

A. E. J. Morris, History of Urban Form Before the Industrial Revolutions Third Edition, New York: Longman Scientific

& Technical Copublished in the United States with
John Wiley & Sons, Inc., 1994

<http://nu.kku.ac.th>

<http://th.wikipedia.org/wiki/ตะวันออกกลาง>

<http://www.mureed.com>

http://www.siamic.com/islam/nabi_muhammad

<http://www.thaiislamic.com>

บรรณานุกรมรูปภาพ

- [1] นายทองใบ แต่งน้อย ป.ม. (2537) แผนที่ภูมิศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย. พิมพ์ครั้งที่ 32. ไทยวัฒนาพานิช, กรุงเทพมหานคร
- [2] A.E.J., Morris. (1994). History of Urban Form: Before the Industrial Revolutions. Third Edition. Longman Scientific & Technical Copublished in the United States with John Wiley & Sons, Inc., New York
- [3] <http://www.nitipat.net/alhaj/h4.htm>

ผู้เขียน

อาจารย์ อมร บุญต่อ

สำเร็จการศึกษา

ระดับปริญญาตรี

สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง 2542

ระดับปริญญาโท

สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง 2546

ปัจจุบัน อาจารย์ประจำภาควิชาการวางแผนภาคและชุมชนเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง

นายไกรฤกษ์ เจริญวงศ์ รหัสนักศึกษา 48062119

นางสาวสุกานดา บินอาหาว รหัสนักศึกษา 48062118

นักศึกษาภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง ปีการศึกษา 2548